

La Mediterrània i Aquileia.

La difusió del cristianisme i la «Pàtria del Friül»

ROBERTO IACOVISSI
Autonomie. Idee per il Friuli

1. LA MEDITERRÀNIA I AQUILEIA

Molts segles abans que Venècia esdevingués la «Dominant» de l'àrea mediterrània, una altra ciutat, avui gairebé una petita vila, situada a la confluència marina de dos rius —el Natisone i la Natissa— a l'extrem de la baixa planúria friülana que s'enfonsa cap a la mar Adriàtica, va dominar, durant tot el període imperial, aquella mar i gran part dels territoris circumdants. Era una ciutat antiquíssima, una de les deu més importants de l'Imperi romà: Aquileia. L'havia fundada, el 181 aC, el cònsol Claudi Marcel com a campament per a prop de trenta mil soldats que havien de constituir el baluard per a defensar Roma —almenys, així ho expliquen els interessats historiadors romans d'aquell temps— dels veïns agitats com els carnis, els istris i els tauris i, en cas de necessitat, per a servir potser de punt de partida per a eventuais expedicions de conquesta.

Gràcies a la seva posició geogràfica, Aquileia va esdevenir aviat un importantíssim empori romà; nombroses vies comercials en partien i s'entrecruaven en aquella cruïlla de pobles que era Aquileia, portant homes i béns a Roma, a la Nòrica i a Dalmàcia, i, a través de canals navegables, fins a Ravenna. Cap al seu port feien cap les comunicacions via marítima de tota la regió altoadriàtica, i, en els moments de màxima esplendor, d'un gran territori que arribava fins al Danubi.

Era una veritable metròpoli, la capital de la regió que els romans havien anomenat Venetia et Histria, i que ofería als contemporanis una imatge que s'expressava en els adjectius que recorren les descripcions dels textos antics: «populosa», «esplèndida», «esplendidíssima», «sublim», «rica», «clara». Aquileia participava activament en la vida política i cultural de l'Imperi des de l'època republicana, però va convertir-se en protagonista de la vida pública a l'època imperial quan,

per rellevància i dimensions, va esdevenir una gran metròpoli, densament poblada per homes, llengües, cultures i religions.

Després de la partició diocleciana-constantiniana, Aquileia, que formava part d'una de les disset diòcesis d'Itàlia, va ser exalçada per l'historiador més famós del segle, Ammià Marcel·lí, als seus *Opuscula*, com a ciutat de *moenibus et portu celeberrima*, i inclosa entre les nou més grans de l'Imperi romà. Per les seves vies, un florit comerç atenyia els territoris al nord i a l'est, i la ciutat constituïa també un important centre de convergència d'homes, provinents de les més diverses nacions, que freqüentaven els mercats de la ciutat, on també arribaven els més diversos corrents espirituals.

Així, el cristianisme va tenir ben aviat seguidors a Aquileia, i ja a l'època apostòlica hi devia existir una petita comunitat cristiana. El que és cert és que després de l'Edicte de Tolerància, quan la llum imperial de Roma es va apagar, Aquileia va saber imposar-se, amb gran vitalitat i autonomia, en l'àmbit de la civilització cristiana, maximitzant en l'evangelització danubiana tot el prestigi de l'època imperial. El que havia estat —fins a la seva destrucció per part dels visigots i dels huns— un gran centre de trànsits i d'intercanvis culturals va esdevenir un importantíssim centre d'irradiació del cristianisme a l'est d'Europa.

2. ELS ORÍGENS DEL CRISTIANISME A AQUILEIA

Segons una llegenda, hauria estat Marc —aquell jove que havia escapat, nu i espantat, d'un jardí de Jerusalem anomenat Getsemaní, la nit que Jesucrist fou arrestat per ésser condemnat a mort— el fundador de l'Església d'Aquileia. Pere, a l'Evangeli de Marc, li mana d'anar a Aquileia: «Quia hic nobiscum moraris? Surge et perge ad urbem que vocatur Aquilegia Austriae provinciae ad predicandum verbum Domini.» («Per què perds el temps amb nosaltres? Vés a una ciutat que es diu Aquileia, al nord-est, a predicar la paraula de Déu.»)

Marc se n'hi va, i desembarca miraculosament prop d'una pineda —que encara porta el seu nom— al costat de la ciutat d'Aquileia, on forma una petita comunitat, al capdavant de la qual posa un bisbe de nom Ermacora, o Ermagora. Després, continuant la seva missió, torna a Roma per tal que Pere pugui consagrar Ermacora bisbe, ja que ell s'atansa a Alexandria d'Egipte per formar-hi una comunitat local. Allà trobarà el martiri. Aquesta és la llegenda, però tanmateix és cert que tota llegenda conté algun element de veritat per a qui la sàpiga interpretar. I en el nostre cas, en podem agafar almenys dos: el primer és que l'Església d'Aquileia segueix la doctrina de Pere, i no la de Pau; el segon és que existia un fort lligam entre l'Església d'Aquileia i la d'Alexandria, capital cultural de l'Imperi d'Orient.

Es tracta, però, d'una llegenda que han tingut ben poc en compte els historiadors que fins fa alguns decennis s'havien interessat per la fundació i la difusió del

cristianisme a la Itàlia del Nord, segons els quals l'evangelització en aquells territoris hauria estat relativament tardana, i consegüentment també ho hauria estat la constitució dels bisbats. Segons Duchesne, les seus de Ravenna (Classis), Milà i Aquileia serien les úniques que amb «arguments seriosos» es podrien destacar més enllà del segle iv dC. Però, als anys setanta, monsenyor Guglielmo Biasutti, un investigador no ortodox a qui agradava definir-se com a «diletant», va pensar a «jugar bé les cartes». Tot i admetent que fins al segle iv «històricament no sabem res del cristianisme d'Aquileia», afirmava que devien existir «raigs de llum, legítims i vàlids» en la foscor dels orígens del cristianisme d'Aquileia. Aquests raigs de llum, junt amb les successives hipòtesis d'un altre investigador friülà, Gilberto Presacco, fan derivar el primer cristianisme d'Aquileia fins i tot d'Alexandria, importat i transmès per part de mercaders d'origen jueu que viatjaven entre els dos ports, units entre ells per importants rutes comercials.

Aquells «raigs de llum» en la fosca nit dels orígens del cristianisme d'Aquileia, Biasutti els havia establert hermenèuticament sobre una atenta i escrupolosa anàlisi de la XII epístola de sant Valerià, bisbe d'Aquileia, que faria retrocedir molt enrere en el temps l'associació d'Aquileia i Alexandria, i sobre un examen similar de l'*Expositio Symbolis*, del Credo d'Aquileia, escrita per Rufí, en la qual l'autor constata la presència de l'heretgia patripassiana (la datació de la qual ens és assenyala-da) a la ciutat, difosa pels ambients vinculats al judaisme, i aquest element permetria afirmar la presència d'una comunitat cristiana a Aquileia als anys compresos entre el 180 i el 200 dC, fins i tot sense excloure un origen encara més remot.

Particularment interessant és l'anàlisi que es refereix a la citada epístola XII, en la qual es llegeix: «Etsi Alessandrinae ecclesiae semper dispositionem ordinemque tenerimus, et juxta morem consuetudinemque majorum ejus communionem indissolubli societate ad hoc tempora servemus.»

Aquestes afirmacions de sant Valerià, bisbe d'Aquileia, són indicatives d'un evident estat de fet: s'afirma la «indissolubilis societas» entre l'Església d'Alexandria i la d'Aquileia, derivada del fet que els «Aquileiesi tenebant ordinem» de l'Església alexandrina; era un ordre, una successió, que els *maiores* sempre havien conservat «juxta nomen et consuetudinem» i que «ad haec usque tempora» (380 dC) conservaven gelosament «indissolubli societate», des que les dues esglésies havien començat a existir juntes. Certament aquell orde que es troba citat a l'*Expositio* rufiniana del *Symbolum* d'Aquileia, quan, abans d'iniciar-ne l'exposició, Rufí declara que «Nos [...] illum ordinem sequemur, quem in Aquileiensi Ecclesia per lavacri gratiam suscepimus.»

A Alexandria, el jueu Filó havia desenvolupat un singular sincretisme entre la filosofia platònica i el seu judaisme aperturista, a través d'una relectura del text bíblic a la llum dels valors de l'hel·lenisme llavors imperant, i s'havien desenvolupat creences messianicomistèriques, portades pels pobles que constituïen l'Impe-

ri romà, cosa que certament havia arribat fins a la ciutat d'Aquileia. Sobre aquesta «cosa» havia treballat Presacco, portant a ulterior suport d'aquell lligam la festa i el culte —de llunyans orígens jueus— de *sante sabide*, que havien estat dedicats a diverses parròquies rurals friülanes. I la presència, al territori d'Aquileia, d'un ritualisme que es remuntava al d'una comunitat ascètica dedicada a la contemplació, la dels «terapeutes», fundada en una localitat situada als voltants d'Alexandria d'Egipte, i els ritmes dinàmics de la seva dansa sacra, que era ballada cada dissabte a la tarda, serien reflectits en el popular cant friülà *Scarazzule marazzule*, que les dones de Palazzolo dello Stella solien cantar, fins a l'inici del segle XVII, en dos cors, certament com es feia a la comunitat dels terapeutes, però en aquest cas per procurar-se la pluja.

3. LA DIFUSIÓ DEL CRISTIANISME

Aquí s'acaba el viatge per la nit dels orígens del cristianisme d'Aquileia, perquè, per contra, històricament existeix una bona correspondència entre les *passions* dels màrtirs locals i les de les joves verges d'Aquileia. Els ritus de l'Església original, que es desenvolupaven principalment en indrets isolats als voltants dels cursos d'aigua, són ben diferents dels moderns, i presenten algunes sedimentacions d'origen pagà. Tan aviat com Constantí va liberalitzar el nou culte, a Aquileia van sorgir grans basíliques, senyal evident de la presència d'un bon nombre de fidels, i amb això van començar també les primeres disputes religioses, que farien que la posició de l'Església d'Aquileia es trobés permanentment a l'ull del cicló, en posició crítica entre Orient i Occident, potser a partir del problema suscitat per la predicació d'un sacerdot alexandrí, Arri, contra el qual Constantí convocà el 325 dC el Concili de Nicea.

El primer bisbe d'Aquileia històricament testimoniat és un africà, Fortunacià, amb qui s'inicia el període més fecund de l'Església d'Aquileia, el de la formació de la seva identitat específica, a partir de la interpretació dels evangelis. Amb Valerià, oriünd de la Gàl·lia, bisbe el 386 dC, comença la iniciativa del Seminarium Aquileiense, fundat per Valerià sobre el format de l'instituit a la Gàl·lia per Martí de Tours, amb l'objectiu de reunir joves capaços d'encarregar-se de la formació científica i pràctica per tal de posar a disposició dels predicadors intèrprets fidels i adequats de les Sagrades Escripures, i caps idonis per a regir el ramat de fidels.

És el senyal que el cristianisme s'està expandint i fan falta nous evangelitzadors. Fins a aquell moment, l'Església d'Aquileia era una realitat prevalentment urbana, amb alguna colònia perifèrica com la de Concordia, on hi havia hagut màrtirs. I és també en aquest període que comencen les primeres onades missioneres *extra moenia*, per portar l'Evangeli pel territori i fundar noves esglésies dins i fora de la regió de la qual Aquileia era capital. Malgrat les freqüents invasions

bàrbares —l'última, la del 452 per obra d'Àtila, destruirà per sempre la ciutat d'Aquileia—, l'Església d'Aquileia es troba en gran creixement, i la seva activitat evangelitzadora s'anirà ampliant, de sud a nord, d'occident a orient, com una taca d'oli.

Més enllà dels cismes —com el dels tres capítols, relatiu a la naturalesa humana i divina de Crist, que deixarà Aquileia isolada i declarada cismàtica a causa de la seva fidelitat tricapitolina—, l'Església d'Aquileia haurà de fer front a la presència de dos patriarques (havia estat el bisbe Joan, el 558, qui s'havia proclamat per primer cop patriarca d'una realitat llavors acèfala): un de terra ferma, anomenat d'Aquileia *vetere*, i cismàtic, i un de Grado, anomenat d'Aquileia *nova*, naturalment ortodox segons el concili que havia definit cismàtics els seguidors dels tres capítols. Els esdeveniments polítics, inevitablement, es van barrejar amb els eclesiàstics, en el context de la decadència de la dominació carolíngia que havia suplantat el ducat longobard del Friül, a causa de les invasions bàrbares, mentre el patriarca de terra ferma continuava guerrejant amb el de Grado, sempre protegit per Venècia. Al segle x, sota el patriarca Paulí II, l'Església d'Aquileia ja havia evangelitzat un territori que anava del riu Drava al nord fins al riu Kulpa, als Balcans, i al sud des de la perifèria de Milà fins al llac Balaton, ocupant-se, mentrestant, d'organitzar una precisa administració eclesiàstica feta de diòcesis sufragànies, arxidiaconats i parròquies rurals.

4. LA «PÀTRIA DEL FRIÜL»

Seran les incursions dels bàrbars les que iniciaran la constitució d'un poder temporal, al costat de l'espiritual, de part dels patriarques, des del moment que aquell simulacre de poder civil que encara existia, dessagnat per increïbles violències i impotent de fet per a regir les sorts d'aquell vast territori sobre el qual insistia el patriarcat, cedia a l'Església, junt amb nombrosos castells, també allò que quedava de la seva autoritat. Així el patriarca es va trobar assumint també poders administratius i judicials, suportant, amb la seva suplència, el vot d'autoritat que s'havia creat, transformant-se, de fet, en un veritable poder polític, i incrementant la seva credibilitat. L'emperador Otó III, amb previsió interessada, inserirà el patriarcat, esdevingut ja institució de caràcter politicoreligiós, dins del nou sistema imperial.

Aquesta transformació s'esdevé dins d'un projecte polític de renaixement continental sostingut per la dinastia germànica dels Otons, per protegir la planúria padana i el flanc sud de l'Imperi, assegurant, alhora, el pas cap a Roma, on els emperadors rebien la consagració del papa. En aquest projecte, l'Església del Friül resulta essencial: el patriarca esdevé príncep de l'Imperi, unint, en la seva figura, el poder espiritual i el temporal, i aquest lligam no serà vist amb bons ulls pel papat romà.

El conferiment al patriarca d'Aquileia de les prerrogatives imperials, de diversos territoris, i el naixement d'allò que serà anomenat «estat patriarcal» o «Pàtria del Friül» s'esdevenen, per tant, en un moment històric particular, el de la Lluita de les Investidures, que va veure l'emperador Enric IV anar a Canossa per rebre la remissió de l'excomunió que li havia llançat el papa Gregori VII. Retornat a Pavia, l'emperador confereix al patriarca Sigeward la investidura feudal. És el 3 d'abril de 1077, data en la qual la «Pàtria del Friül» rep la seva proclamació oficial, i entra així en la història.

L'Estat patriarcal gaudirà d'un poder temporal, sovint de difícil gestió a causa de les guerres exteriors, de les lluites internes de l'avariciosa noblesa friülana i de les relacions no sempre idíl·liques amb l'Església de Roma, però aconseguirà sobreviure, com a tal, fins al 1420, quan serà conquerit per la Sereníssima Venècia. Com a poder espiritual, la institució patriarcal sobreviurà molt més enllà: fins al 1751, quan l'emperadriu Maria Teresa d'Àustria i el papa acordaran repartir-se, espiritualment i políticament, el territori del patriarcat. El cardenal Delfino, últim patriarca, tampoc no serà escoltat per Venècia, massa feble per a alçar la veu davant dos aliats tan potents.

El 6 de juliol del 1751, el papa Benet XIV promulga la butlla *Injuncta nobis*, que crea dos arquebisbats: el d'Udine i el de Gorizia, cadascun dels quals amb jurisdicció sobre territoris concordats amb l'emperadriu. Així el papa mata dos pardals d'un tret: acontentant l'emperadriu amb la institució de l'arquebisbat de Gorizia, suprimeix per sempre el poder, els usos i els ritus d'Aquileia, amb els quals Roma sovint es trobava en contraposició. Una obra mestra diplomàtica, la del papa Benet XIV. «Sibi dividerunt vestes meas et super vestes meas miserunt sortes»: s'han repartit les meves vestidures i han jugat a la sort al seu damunt. L'antiga profecia bíblica, que es cantava a l'abandonada litúrgia de l'espoliació dels altars la nit de Dijous Sant, esdevé així també profecia del repartiment i supressió de l'Església del patriarcat d'Aquileia. Però, en aquest cas, qui en perpetuarà l'espoliació i la supressió no serà una mà sacrílega, sinó una amb guant i que beneeix, la d'un papa romà.

BIBLIOGRAFIA

- BIASUTTI, Guglielmo (1970). *Otto righe di Rufino*. Udine: Arte grafiche friulane.
- (2005). *Il cristianesimo primitivo nell'Alto Adriatico: La Chiesa di Aquileia dalle sue origini alla fine dello scisma dei Tre Capitoli*. Ed. a cura de Giordano Brunettin. Udine: Gaspari.
- BINI, Giuseppe (1872). *Crisi del Patriarcato di Aquileia*. Udine: Tipografia Jacob e Colmegna.
- Bole papâl «Injuncta nobis» di Benedet XIV dal 1751 vadì cemût che si son inludûz di butâ jù la Glesie di Aquilee* (1975). Reane dal Roiâl: Clape culturâl «Ciargnei cence dius».

- PAULUZZANO, Raffaella; PRESACCO, Gilberto (1998). *Viaggio nella notte della Chiesa di Aquileia*. Udine: Gaspari.
- SCHOLZ, Aurelia (1971). «Il Seminarium Aquileiense». *Memorie Storiche Forogiuliesi*, núm. 50 (1970), p. 1-106. [Traducció de l'italià de G. Brusin]
- TIRELLI, Roberto (2006). *I Cristiani. XX secoli di Chiesa in Friuli*. Pordenone: Biblioteca dell'Imagine.
- VALE, Giuseppe (1923). *Il Patriarcato di Aquileia nelle sue variazioni territoriali*. Udine: Stabilimento Tip. S. Paolino.